

Ömer Türker & İbrahim Halil Üçer (eds.). *İnsan Nedir? İslam Düşüncesinde İnsan Tasavvurları*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2019. 566 sayfa. ISBN: 9786056900723.

*İshak Arslan**

Bu değerlendirmeye konu olan derleme, 2019 yılında Türkçede yayımlanan İslam felsefesi çalışmaları arasındaki en dikkat çekici eserlerden biridir. Ömer Türker ve İbrahim Halil Üçer'in editörlüğünü yaptığı, on iki farklı yazarın katkılarıyla hazırlanan kitap İslam düşünce geleneğindeki insan tasavvurlarını araştırmak amacıyla İلمي Etüdler Derneği'nde (İLEM) gerçekleştirilen İslam Ahlak Düşüncesi Projesi çerçevesinde düzenlenmiş bir dizi etkinliğin sonucu olarak ortaya çıkmış. "On dört makalenin yer aldığı çalışma, İslam düşünce geleneğindeki farklı disiplinler içerisinde farklı okulların, insanın ne olduğu ve ondan gerçekte neyin beklendiği sorusuna verdikleri cevapları" soruşturuyor (ix). Başlık her ne kadar insan tasavvuruna hasredilmiş görünse de insanı konu edinen bir araştırma ister istemez doğa ve Tanrı tasavvurlarını da içereceği için insanın tanımı, mahiyeti, temel bileşenleri, kökeni, geleceği, halleri ve sorumluluklarıyla ilişkili soruşturmanın kolayca fizik, metafizik, bilgi teorisi ve eskatolojinin alanlarına uzanıyor. Bu tespitin bariz örneklerini ikinci bölümün sonunda Sühreverdî (ö. 587/1191) ve Molla Sadra'nın (ö. 1050/1641) insan anlayışlarını konu edinen makalelerde görmek mümkün.

Kitabın ortaya çıkış sürecini özetleyen önsözden yazarların zihinlerindeki temel motivasyonu da öğrenebiliyoruz: "Bu kitap 'Özgür bir insandan ne bekleyebiliriz?' sorusunun hâlâ anlamlı bir şekilde sorulabileceğine ilişkin güçlü bir inançtan doğdu. İslam düşünce geleneğindeki farklı insan tasavvurları, tüm farklılıklarına rağmen insana ilişkin beklentilerimiz hususunda iyimserdir. Bununla birlikte söz konusu beklentinin nasıl temellendirilebileceği, İslam düşünce geleneğindeki felsefi, kelâmi, tasavvufi ve fihki perspektifler içerisinde farklı cevaplar bulmuştur." (viii)

* Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, Felsefe Bölümü. İletişim: ishakarslan@sehir.edu.tr.

Editörlerin giriş kısmında İslam düşüncesinin insan tasavvuruna ilişkin sıraladıkları temel kabuller, esasen sadece insanla sınırlı olmayan, İslam’la ilişkili hemen bütün problemlere teşmil edilebilecek türden genel özellikler. Sonsuz hayat talebi, bir sebebe muhtaçlık, diğer varlık formlarıyla ontolojik farklılık, maddi dünyayı aşkınlık, akli ve ahlaki yetkinleşme çabası, nübüvvet ve ferdiyet benzeri ilkelerden oluşan özellikler manzumesinin hem İslami olanın ne olduğu sorusuna temel teşkil ettiğine hem de güncel meydan okumalara karşı değerli imkânlar barındırdığına işaret ediliyor. Zikredilen kabuller çerçevesinde İslam düşüncesinde ortaya çıkan insan tasavvurlarına odaklanan kitapta, “insan nedir?” sorusunu artık neredeyse standartlaşmış kelâm, felsefe, fıkıh ve tasavvuf ayrımının sınırları içinde analiz ediyor. Oldukça kapsamlı bir tarihsel birikimin anlaşılması açısından kullanışlı görünen bu yerleşik sınıflandırma kitabın hem içindekiler kısmındaki genel kurgusunun hem de içerikle ilgili detayların ana omurgası niteliğinde. Üç bölümden oluşan kitabın birinci bölümü “Rıza Peşinde, Fizik ve Metafizik Arasında: Kelâmi İnsan Tasavvurları” başlığını taşıyor. Kelâmın bilinçli olarak *rıza* kavramıyla eşleştirildiği birinci bölüm soyut nefis teorisinin İslam düşüncesindeki olağanüstü serüveninden başlayarak Mu‘tezile, Eş‘arilik ve Mâtürîdilik benzeri ekoller içinde yaşanan kırılmaları ve dönüşümleri seçilen filozoflar ve metinler üzerinden ele alıyor. “Mutluluk Peşinde, Doğa ve Yetkinlik Arasında: Felsefi İnsan Tasavvurları” başlıklı ikinci bölümde ise bu kez felsefe doğal olarak *mutluluk* kavramıyla birlikte ele alınmış. Başta Meşşâilik olmak üzere İshrâkîlik ve Ekberîlik gibi felsefi sistemlerin insan görüşlerine odaklanan ikinci bölümde insanın maddi bedensel bileşenlerinden nefsanî ve cevherî özelliklerine uzanan geniş bir yelpazede dikkat çekici örnekler sunuluyor. “Yükümlülük ve Gaye Arasında: Fıkhi ve Tasavvufî İnsan Tasavvurları” başlıklı son bölümde ise fıkıh ve tasavvuf *gaye* ve *sorumluluk* kavramlarıyla yan yana getirilmiş. Her iki başlık altında birer makaleye yer verilen son bölümde öncekilerden farklı olarak isim merkezli analizler yerine genel kavramlar ve çerçeveler tarihsel bağlamları içinde inceleniyor. Bir bütün olarak bakıldığında Ebü’l-Huzeyl (ö. 235/849-50 civarı) ve Nazzâm’dan (ö. 231/845) başlanarak Eş‘arî (ö. 324/935-36), Cüveynî (ö. 478/1085), Mâtürîdî (ö. 333/944), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), Teftâzânî (ö. 792/1390), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Sühreverdî ve Molla Sadrâ’nın insan tasavvurlarına ilişkin hem kronolojik hem sistematik yorum ve değerlendirmelerden oluşan detaylı bir tablo sunan makalelerde yerine göre keşfedici, betimleyici ya da açıklayıcı özelliklerin ağır bastığı farklı yöntemler benimsenmiş.

Bu açıdan bakıldığında İbn Sînâ’nın kritik müdahaleleri sonucu insan tasavvurlarının aldığı yeni biçimlerinin tartışıldığı birinci makalede soyut nefis teorisinin

kabul edilip edilmemesi kriteri baz alınarak kelâm, felsefe ve tasavvuftaki insan tanımlarını içeren genel bir açıklama çerçevesi oluşturulmakta, ikinci ve üçüncü makalelerde Ebü'l Huzeyl, Nazzâm, Câhız (ö. 255/869) ve Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) ile Eş'arî ve Cüveynî'nin insan anlayışları karşıtlıkları ve benzerlikleri açısından karşılaştırılmaktadır. Aynı şekilde Teftâzânî ve özellikle Râzî'nin insan anlayışını soruşturan makaleler soyut nefis kavramı etrafında yapılan tartışmalara ilişkin içerdiği yeni bilgiler kadar bu verileri belirli bir sistematik içinde sunmayı amaçlayan keşfedici ve açıklayıcı örneklerdir. Benzeri her çalışmada olduğu gibi *İnsan Nedir?*'de de İbn Sînâ'nın merkezî konumu fark ediliyor. Hem birinci makaledeki İbn Sînâ vurguları hem İbn Sînâ'nın insan tasavvuru hakkındaki müstakil iki makale ve diğer yazılardaki atıflar çoğu meselede olduğu gibi insan tasavvurları söz konusu olduğunda da İbn Sînâ'nın özel ve belirleyici konumunu teyit ediyor. İbn Sînâ'nın insan tasavvuruyla ilgili analizler klasik İslam düşüncesinin temel meselelerinin modern bilimler ve yöntemler ışığında yeni baştan düşünme ve eleştirme çabasının güncel bir örneğini sunması açısından ayrıca dikkate değer. Son bölümde yer alan fıkıh ve tasavvuftaki insan tasavvurlarına yönelik yazılar ise seçilen âlimlerin görüşlerini belirli bir tarihsel süreç içinde bir araya getiren daha çok betimleyici değerlendirmelerden oluşuyor. İnsan tasavvurlarına yönelik sonraki çalışmalar için de kullanılışlı olabilecek çerçeveler, kavramlar, şemalar, haritalar ve bilgiler içeren makalelerdeki bulgu ve argümanların her biri özel değerlendirme ve eleştirileri hak etse de bu sınırlı yazıda belli başlı noktalara değinmekle yetineceğim.

İslam düşünce geleneğinin en geniş sınırları içinde tahayyül edilebilecek temsili insan tasavvurunun en azından şu ilkeleri hesaba katacağı varsayılabilir: (i) Bir bütün olarak şu insanın görünür özelliklerini ve davranışlarını tutarlı ve sistematik olarak açıklamak; (ii) cari bilimsel (tıbbi, fizyolojik, anatomik, psikolojik vs.) açıklama çerçeveleriyle uyumlu olmak; (iii) İslam'ın temel kaynaklarıyla (kitap, sünnet, icmâ) ve aklın rasyonel çıkarımlarıyla açıkça çelişmemek dolayısıyla hem mebde (çıkış ve türeyiş) ve mead (son ve öteki âlem) doktriniyle hem de sağduyu ile uyumlu olmak ve (iv) bütün bunları göz önünde bulundururken doğrudan doğruya Grek ve Mısır gibi antik gelenekler ile Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi dünya dinlerinin genel açıklama çerçevelerini birebir tekrarlamaksızın özgün bir çerçeve ortaya koymak. Söz konusu kriterlerin hangi döneme, kimlere ne kadar uygulanabileceği tartışmaya muhtaç olsa da kitaptan elde ettiğimiz önemli sonuçlardan biri, farklı düşünce geleneklerinin insanla ilgili müktesebatını kategorik olarak dışlamaksızın zikredilen koşulları karşılamaya aday oldukça zengin bir "İslam insan tasavvurları" literatürüne sahip olduğumuz gerçeğidir. Tedvin döneminde başlayan, tercüme hareketiyle birlikte büyük bir ivme kazanan bu kapsamlı literatür insanı cisme indirge-

yen maddeci eksenden, onu soyut nefis kavramıyla eşleştiren idealist yönelimlere kadar oldukça geniş bir skalayı içermektedir. Kitapta yer alan makaleler bu geniş skalada kendine yer bulan hemen her pozisyonu kelâm, felsefe ve tasavvuf öbeklerinden seçtikleri temsil gücü yüksek düşünürler/filozoflarla eşleştirerek ele almaktadır.

Başlıkta sorulan soru ve vaat edilen içerik kitapta karşılığını buluyor mu, ya da ne kadar bulabiliyor? Klasik dönemde hem bedensel hem zihinsel özellikleri açıdan insanın nasıl anlaşıldığı ve açıklandığı, genel insan tasavvurları içinde Müslüman âlimler/filozofların insan tasavvurunun ayırt edici özelliklerinin hangileri olduğu türünden kritik sorulara olumlu cevaplar verilebilir mi? İslam düşüncesinin, özelde İslam felsefe geleneğinin insan tasavvuru ana hatları Eflâtun (ö. MÖ 347), Aristoteles (ö. MÖ 322), Galen (ö. 200 civarı) ve Plotinus (ö. 270) gibi kurucu isimler tarafından çizilen Grek-Helenistik kültürün insan tasavvurundan nasıl, ne kadar, niçin farklılaşmaktadır? Bu ve benzeri sorular ışığında kitabın başlıca katkılarını ve bıraktığı kimi boşlukları tespit etmek mümkündür. Zikredilebilecek katkılardan birincisi ilk bakışta kelâm, felsefe ve tasavvuf sınıflandırması açısından farklı hatta zıt görünen çok sayıda ekol ve düşünürü İslam ortak paydasında buluşturan arketipsel bir insan tasavvuru imgesini oluşturma çabasındır. İnsanla ilişkili diğer kavram ve problemler için de önem taşıyan bu çaba İslam felsefesinin genel hatlarını ve karakterinin anlaşılmasına yardımcı olacak önemli unsurlar içermektedir. İkincisi, neredeyse kronolojik bir sıralama takip ederek Nazzâm'dan Molla Sadrâ'ya kadar yer verilen isimlerin özelde insan tasavvuru genelde felsefi sistemi hakkında detaylı bilgiler içeren makaleler seçilen âlimin/filozofun eserlerinin insan teması etrafında hızlı ve kullanışlı bir dökümünü yapmakta, daha derinlikli karşılaştırmalar için kısa yollar sunmaktadır. Odağında İslam düşüncesinin insan tasavvuru bulunsa da kitaptaki makaleler esasen klasik dönemin genel insan anlayışı hakkında önemli veriler ve ipuçları barındırmaktadır. Bu veriler ve ipuçlarının geriye ve ileriye doğru izlerini İslam coğrafyasını çevreleyen diğer kültür ve coğrafyalarda sürmek mümkündür. Ortaçağ felsefesi ve insan anlayışıyla ilişkili hemen her inceleme, İslam düşüncesinin insan tasavvuruna yönelik bu genel resmi göz önünde bulundurmak zorundadır. Üçüncü olarak klasik düşüncenin insanla ilgili tasavvur ve tahayyülünün bugün için hangi anlamı ve değeri ifade ettiği, bilim devrimi, evrim teorisi ve endüstri çağı sonrası insan tanımı ve kavrayışında hangi köklü dönüşümlerin yaşandığı, süreklilikler ve kopuşların neler olduğu türünden kritik sorular, kitapta sunulan içeriklerle yeni boyutlar kazanmaktadır.

İbn Sînâ, Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râzî gibi ansiklopedik türde yazan ve geniş bir külliyat oluşturan düşünürlerin, farklı dönemlerde farklı amaçlarla yazdıkları

insan odaklı metinlerin kelâm, felsefe, fıkıh ve tasavvuf gibi yerleşik bir sınıflandırmanın ötesinde daha fonksiyonalist yöntemlerle farklı tespitlere ve sonuçlara ulaşılabilir mi? İnsan tasavvurlarından oluşan bu resmi tamamlayacak şekilde fizik, metafizik, psikoloji, eskatoloji ve ahlaka uzanan bu kadar kapsamlı bir derleme içinde münhasıran siyaset felsefesine odaklanan, İslam düşüncesinin insan tasavvurlarını siyaset bilimi ve yönetim sistemleri açısından soruşturacak bir metin ilave edilebilir mi? Soruları, amaçları, içerikleri, sonuçları, özgün yönleri ve eksikleriyle birlikte *İnsan Nedir?* İslam düşüncesinin insan kavramına ilişkin yeterince bilinmeyen zengin literatürü için ümit verici bir giriş mesabesinde.